

УДК: 327(497.11:495)“1882”(091)

327(497.11:497.16)“1882”(091)

014:929 Kujundžić Aberdar M.

DOI: https://doi.org/10.18485/srpske_studije.2023.14.14

Рад примљен: 1. јуна 2023.

Рад прихваћен: 12. јуна 2023.

Др Данијел Радовић

научни сарадник

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

danijel.radovic89@gmail.com

МИСИЈА МИЛАНА КУЈУНЦИЋА У ГРЧКОЈ И ЦРНОЈ ГОРИ 1882. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је представљен извештај који је Милан Кујунџић Абердар, као изванредни посланик Србије, поднео председнику Министарског савета и министру иностраних дела Милану Пироћанцу са своје дипломатске мисије у Атини и са Цетиња поводом проглашења Србије краљевином 1882. године. Овај значајни документ, делимично коришћен у науци, никада у целисти није објављен. Кујунџић је саставио опширан извештај како је у Грчкој и Црној Гори доживљено уздизање Србије у ранг краљевине, пренео је своје разговоре са виђенијим људима, као и значајне успутне утиске о политичкој ситуацији и перцепцији Србије у поменуте две балканске државе. Оригинал извештаја се чува у Државном архиву Србије, а његови исписи у заоставштини Гргура Јакшића при Архиву Српске академије наука и уметности, те Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије.

Кључне речи: Милан Кујунџић Абердар, Краљевина Србија, књаз Никола Петровић-Његош, краљ Милан Обреновић, дипломатија, Краљевина Грчка, Књажевина Црна Гора, Милутин Гарашанин.

Милан (Јанићије) Кујунџић Абердар (1842–1893) спада у ред значајних јавних личности друге половине 19. века у Србији. Био је истакнути филозоф и песник, али и политичар и дипломата, важио је за једног од најагилнијих чланова Уједињене омладине српске крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века. Потом је постао један од покретача листа *Видело* и

иницијатора за оснивање Напредне странке 1881. године. Након оснивања странке, постаје члан њеног Главног одбора, затим и председник Народне скупштине (1882–1883). У периоду 1882–1885. био је српски посланик у Риму, а потом је вршио дужност министра просвете 1886. и 1887. године.¹

Пре него што је именован за српског посланика у Риму, Кујунџић је крајем марта 1882. од краља Милана и српске владе добио посебан задатак. Како је Србија проглашена краљевином 6. марта 1882. године,² Кујунџић је као изванредни посланик упућен у Грчку и Црну Гору са писмима српског владара.³ Поред званичног обавештавања тамошњих власти о уздизању Србије у ранг краљевине, Кујунџић је требало да испита политичко расположење наспрам Србије и о њеном новом правно-политичком статусу. Током пута телеграфисао је у Београд да је пријем у Атини и на Цетињу протекао одлично.⁴ Након повратка са мисије, председнику Министарског савета Милану Пироћанцу поднео је опширан извештај о свом путовању. Са посебним интересовањем извештај је прочитао и министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин, што се уочава на основу његових коментара на маргинама документа.⁵

Кујунџићев извештај, поред описа како је примљен у престоницама и како је протекла његова аудијенција, садржи и запажања на основу разговора са владарима и кључним политичким личностима у Грчкој и Црној Гори. У складу са дипломатском учтивошћу, и у Атини и на Цетињу изјављивали су да их је вест о проглашењу Милана Обреновића за краља

1 О Милану Кујунџићу опширније: М. Ђ. Милићевић, *Милан Кујунџић, министар на расположењу*, Годишњак СКА I (1887), 218–222; А. Стојковић, *Милан Кујунџић Абердар. Филозофска и друштвено-политичка схватања*, Нови Сад, 1977; L. Perović, *Milan Kujundžić Aberdar – shvatanje slobode*, Liberalna misao u Srbiji, prilozi za istoriju liberalizma od kraja XVIII do sredine XIX veka, ur. J. Trkulja, D. Popović, Beograd, 2001, 185–192; В. Milosavljević, *Polemika Alimpija Vasiljevića i Milana Kujundžića Aberdara (1865–1873)*, Theoria 3 (2018), 143–167; Д. Радовић, *Милан Кујунџић Абердар – од „бучног барда“ Омладине до „младоконзервативца“*, Историјски часопис 70 (2021), 309–343.

2 У основном тексту сви датуми су по новом календару. У приређеном документу, као и у архивским сигнатурама остављени су датуми у оригиналу, тачније по Старом календару.

3 Опширније о томе: С. Рајић, *О новим аспектима прогласа Србије краљевином поводом стотридесетогодишњице (1882–2012)*, Српске студије 3 (2012), 371–391.

4 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (=МИД-ПО), ролна 61, 1882, досије VII, фасцикла I, Кујунџић МИД-у, телеграм из Атине, 19. 4. 1882, К/14, пов. бр. 518; телеграм са Цетиња, К/14, пов. бр. 540.

5 Исто, Лични фонд Милутина Гарашанина (=МГ), 268.

изузетно обрадовала и да подржавају тај чин.⁶ Кујунџић је таквој реторици дао потпуно поверење. Међутим, да су у томе мање били искрени Петровићи, показала је такозвана Цетињска свадба из 1883. године.⁷ Актери разговора са Кујунџићем посебно су се занимали за унутрашње прилике у Србији и за спољне односе са другим земљама. Година 1882. је поред проглашења краљевине носила и многобројне изазове за Србију. Атина и Цетиње су се интересовали за држање Србије наспрам устанка у Херцеговини, али и за „митрополитско питање“, тачније положај митрополита Михаила.⁸ Паралелно са тим, на дневном реду је било и питање добрих односа Србије са Аустро-Угарском, те погоршаних односа Београда и Петрограда. Кујунџић је дао и интересантна лична запажања о политичкој и друштвеној ситуацији у Грчкој и Црној Гори.

Иако је Кујунџић извештај предао председнику Министарског савета и министру иностраних дела, оригинал се чува у Државном архиву Србије у Личном фонду Милутина Гарашанина под редним бројем 268. По свој прилици документ је припремао за објављивање и Гргур Јакшић. То уочавамо на основу чињенице да се преписи овог извештаја под називом „Успомене Милана Кујунџића“ могу наћи и Архиву Српске академије наука и уметности (АСАНУ), те у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије (НБС-ПФ). У АСАНУ су сачувани прекуцани извештаји и са Цетиња и из Атине, док се у НБС-ПФ чува прекуцан текст само из престонице Грчке.⁹

Кујунџићева мисија није непозната у науци. Писма која су преко Кујунџића поводом проглашења краљевине разменили србијански и црногорски владар објављена су,¹⁰ а Кујунџићевог пута се у свом раду дотакао и Новак Ражнатовић.¹¹ Што се мисије у Атини тиче, ни она није непозната.

6 Како је проглашење Србије краљевином прихваћено у јавном мњењу Грчке, види: Ј. Радосављевић, *Грчка штампа о проглашењу Србије за краљевину*, Краљево – град и људи, ур. А Растовић, В. Милојевић, Београд – Краљево, 2023, 219–226.

7 Реч је о венчању тадашњег претендента на српски престо кнеза Петра Карађорђевића и ћерке књаза Николе, кнегиње Зорке Петровић. Види: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига трећа*, Београд, 1934, 84–92; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић: у изгнанству, 1844–1903. године*, Београд, 2003, 241–282.

8 За више о томе: Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд, 2003 159–173; М. Војводић, *Митрополит Михаило и Стојан Новаковић*, *Историјски записи* 1–2 (2000), 153–164.

9 АСАНУ, Заоставштина Гргура Јакшића, 12.577/А-9; НБС-ПФ, Р 558/III/57.

10 *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку, 1804–1903*, приредио П. Поповић, Београд, 1987, 525–528.

11 Н. Ражнатовић, *Књаз Никола и проглашење кнеза Милана Обреновића за краља Србије 1882. године*, *Историјски записи* 3 (1966), 515–521.

Штавише, Славенко Терзић је у својој монографији о српско-грчким односима користио Кујунџићев извештај.¹²

Документ који предајемо јавности значајан је првенствено, јер представља извештај са важне дипломатске мисије и преноси утиске како је проглашење Србије краљевином примљено у две балканске хришћанске државе и потенцијалним савезницама у Источном питању. Кујунџић је у њему сабрао оно што му се чинило најважнијим из разговора које је водио са владарима Грчке и Црне Горе, те кључним политичким личностима. Неопходно је истаћи да се Кујунџићев извештај не одликује прецизношћу, а повремено и способношћу да се одвоји важног од неважног. Његов извештај је у том смислу далеко „слободнији” од тада устаљених дипломатских узуса, јер садржи низ мање важних информација и личних запажања, како о личностима, путовању, тако о свеукупној ситуацији у Грчкој и Црној Гори. На основу документа се доста тога може сазнати о политичким и идејним погледима његовог аутора. Међутим, управо таква форма извештаја омогућава да се о ставу према Србији сазна нешто више очима једног емисара, с обзиром да Кујунџић није бележио само похвале, већ и поједине циничне коментаре. Ипак, колико је Кујунџић у својим личним опажањима био успешан отворено је питање. Делује да га је дипломатска учтивост повукла да донесе одређене исхитрене закључке – па чак и оне које су потцењивале династичке амбиције Петровића према српском трону. Није на одмет рећи да се Кујунџић није претерано прославио ни у потоњој дипломатској мисији, као српски посланик у Риму, и да је било доста притужби на његову неажурност у раду.¹³

Интервенције приређивача у документу обележене су угластим заградама, осим у делу текста на француском језику, где су назначене у фуснотама. Приликом сређивања документа настојали смо да интервенције сведемо на најмању могућу меру како не бисмо нарушавали његову оригиналност. Титуле и звања, те називи месеци, који су у оригиналу писани великим почетним словом, прилагођени су савременом српском правопису и писани су малим словом. Поред тога, уједначена је интерпункција, те су одвајане или састављане речи у складу са савременим српским правописом. Речи попут – „мада”, „штавише”, „ниједан” – које су у оригиналу писане раздвојено, спојене су у складу са савременим правописом.

12 С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд, 1992, 238–241.

13 М. Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004, 142, 163–166; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот III, 2. јануар 1877 – 21. децембар 1887*, приредио М. Јагодић, Београд, 2007, 160–161.

Господине министре,¹⁴

Мила ми је дужност да у главним цртама обележим утиске изванредног изасланства у Атину и на Цетиње, куда сам имао част да однесем писмена Његовог величанства, те да будем весник обновљења Српске Краљевине

Част ми је у исто време господине министре, благодарити на овом одличном поверењу и замолити вас, да изволите примити и овом приликом изјаву мога дубоког поштовања.

У Београду,
29. јуна, 1882.
Вазда на услузи,
Милан Кујунџић

Господину председнику Министарског савета, министру иностраних дела

I

Атина

- Пут -

Још при поласку из Београда постарао сам се да искомбинујем свезе бродова и жељезнице тако да доста брзим начином – за седам дана – стигнем у Атину.

Кренуо сам на Цвети, 21. марта. Од Базјаша употребио сам жељезницу до Ђурђева и до Варне. Али се време узмути, у Цариграду почне падати снег, а у соби без пећи озебем тако да сутра дан нисам могао лојдовом лађом наставити пут, но тек првим талијанским бродом, који путује четири ноћи до Пиреја.

Због велике буре на мору стигли смо у Пиреј неколико часова доцније. То је било у петак 2. априла. У Пиреју ме је дочекала краљевска барка са г. Андр[ија]. Кумануди,¹⁵ који ми је као пратилац одређен био. Није прошло ни пола часа како сам из Пиреја у Атину стигао био, већ ме је господин Трикупи,¹⁶ председник министарства, министар спољних послова изволео

14 Милан Пироћанац (1837–1897), српски правник и политичар, један од вођа Напредне странке (1880–1886). Био је министар иностраних дела (1874–1875, 1881–1883), председник владе (1880–1883) и министар правде (1880–1881).

15 Андрија Кумануди, секретар грчког посланства у Београду.

16 Харилаос Трикупис (1832–1896), грчки државник и политичар. У неколико наврата

позвати к себи и примио је са задовољством писмо господина министра и писмо господина министра резидента Делијанија.¹⁷

Пред Његово величанство, краља јелинског¹⁸ имао сам част изаћи тек у уторак 6. априла, пошто сам се мало од назеба опоравио био.

Његово величанство изволело је послати ми Своја кола и Свога ађу-танта, мада веле да ово није обичај у Атини. Стража је цела чинила почаст, а у престоној дворани Његово величанство изволело је примити из мојих руку писмена ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА КРАЉА МИЛАНА I,¹⁹ и уручило их је г[осподину]. председнику министарства, који је стајао с десне руке краљу. Иза мојих леђа пак стајала је многобројна свита дворска.

После два дана имао сам срећу бити представљен Њеном величанству, госпођи краљици²⁰ на свечаном обеду, на коме сам имао част упознати и млађега брата Њеног величанства.²¹

А са првим бродом који иде на Крф, у недељу 11. априла, кренуо сам и даље, пошто ме је Његово величанство изволело задржати преко сахат и по у опроштајној аудијенцији.

Нисам пропустио а да још првога дана по доласку у Атину не учиним посете господину председнику скупштине, господи министрима, а касније и осталим политичким и финансијским личностима.

Одлично сам био примљен и на универзитету и на скупу лекара из свих грчких крајева, где су ме дочекали одушевљеним плескањем, кад је председник скупа пријавио мој долазак.

Музика на пијацама у част српског изасланика свирала је и српске арије. Војни капелник. г[осподин]. Јосиф Кесарис предао ми је и један марш, кога је нарочито компоновао у част Његовом величанству краљу Србије. [Требало би га декорисати].²² Г[осподин]. управитељ полиције, млад човек, понудио ми је и жандарма на расположење, што сам ја имао част одбити, пошто ни данашњи наши министри не чине ову употребу. А при поласку из Пиреја капетан пристаништа у пуној униформи управљао је краљевском барком, која ме је на лађу допратила.

председник грчке владе.

17 Николаос Делијанис (1845–1910), грчки дипломата. Посланик у Београду (1881–1885), потом у Паризу и Мадриду.

18 Ђорђе I, грчки краљ од 1863. до 1913. године.

19 Милан Обреновић (1854–1901), српски кнез (1868–1882) и краљ (1882–1889).

20 Олга Константинова Романова (1851–1926), грчка краљица (1867–1913).

21 Константин Константинович Романов (1858–1915), руски велики кнез.

22 Дописано на маргини од стране Милутина Гарашанина графитном оловком.

– Свечана аудијенција –

Како при поласку нисам имао срећу да понесем позитивне инструкције за алокуцију пред Њ[еговим]. величанством, и како ми је ово био први покушај у томе, то се усуђујем написати овде потпуно у ориђиналу пробу варварског лајичког стила, којим сам узео слободу поздравити Његово краљевско јелинско величанство:

[„]Sire,

Le Roi, mon auguste Souverain, m'a confié l'honorable mission de remettre à Votre Majesté les lettres, notifiant un évènement suggéré par l'histoire et la tradition nationale, au tant que par la prospérité actuelle du pays–le renouvellement de l'ancien titre royal en Serbie, par le vote unanime d l'assemblée nationale.

[Pour un début c'est bien exprimé en font cas c'est fort bien senti]²³

Sire,

La solidarité des intérêts, bien approuvée par la²⁴ passé et bien sentie par la présente attache à l'étroite la Nation Serbe a la noble Nation Hellénique.

Je suis heureux, d'avoir l'occasion d'offrir à Votre Majesté les assurances de la constante amitié du Roi, et l'expression de Ses vœux sincères pour le bonheur person[n]²⁵ el de Votre Majesté celui de la famille Royale, et pour la prospérité de Son people.[“]

На ово ми је Његово величанство изволело одговорити:

[„]Monsieur L'Envoyé,

C'est avec un sentiment de véritable joie que je reçois de vos mains les lettres de vos mains les lettres de Sa Majesté le Roi de Serbie, m'annoncent l'heureux évènement qui vient de s'y accomplissiez par le vote unanime de l'assemblée nationale des Serbes.

La nation hellénique, si étroitement liée, par la similitude de son histoire et de sa destinée à la nation serbe, ne peut que se réjouir de cet évènement qui couronne les nobles [e]²⁶fforts de peuple serbe pour son indépendance nationale.

Je vous prie, Monsieur l'Envoyé, d'être auprès de Sa Majesté le Roi de Serbie l'interprète des ces sentiments et de vœux que Se forme pour Son bonheur, et celui de Sa famille Royale et pour la prospérité de Son Régne.[“]

[très bien répondus]²⁷

23 Дописано на маргини од стране Милутина Гарашанина графитном оловком.

24 У документу оригинално стоји le.

25 Оригинално у писму стоји једно n и црта изнад њега.

26 У документу је é акцентовано.

27 Дописано на маргини од стране Милутина Гарашанина графитном оловком.

– Њ[егово]. в[еличанство]. краљ –

Јамачно видећи прилично куражи у томе што сам се без приправе примио овакве мисије, Њ[егово]. величанство примети ми одмах да зна да сам књиге замењивао и топовима.

- То би можда била проста авантура у већих народа, одговорих ја, али је апсолутна дужност у народа мањих и код јавних радника, којима треба уз речи да иду и дела.

„Колико има, како сте оставили Њ[егово]. в[еличанство]. краља? Он је већ можда на путу по Србији?“

На ово одговорих, да према нашим политичким приликама краљ Милан има жив интерес да је чешће у контакту са јавним мњењем у земљи.

„А има ли добрих говорника у вашој скупштини?“

- Има добрих, ал' нема других, јер су већином сељаци, а адвокати се не бирају.

„Не бирају се адвокати. То је баш добро!“

Ово је изговорило Његово величанство, мада је ту непрестанце стајао и г[осподин]. председник министарства, који је као адвокат дошао у Скупштину.

Пошто је Њ[егово]. величанство изволело упитати ме како се сналазим у Атини, како је са мојим здрављем, и пошто ми је препоручио да тражим да ме проведу свуда, свршила је ова свечана аудијенција.

У разговору приликом обеда изволело је приметити Њ[егово]. величанство:

„Добро је што сте рекли за краљевину, да је она стуб за самосталност ових крајева. Треба добро држати начело: Исток народима. Али, да ли ћете моћи уздржати Аустро-Угарску до Солуна, то ћемо тек видети.“

- Ако се узмогне одржати политика, која се данас води у Београду, ја бих чисто усудио се дати уверења Вашем величанству.

„Него ће вам краљевина донети заплете унутра. Добро би било да краљ не пушта из руку право именовања посланика.“

- Кад би то били краљеви! Али они у делу нису посланици владаочевих, него владини. И с том установом има толико незгоде да се мора тражити неки рационалнији начин и за напредак и за стабилност.

„Ја бих од срца желео, да ваша влада траје бар 10 година. Али ћете видети, да ћете наићи на тешкоће. Ја сам богат искуством за 15 година. Горке сам часове имао.“

- Што мучнија борба, то већма ужива војник после ње!

„На жалост, и Солон²⁸ је рекао да се тек при концу живота види срећа! А зар нема и код вас мешање посланика у администрацију? То растура владину партију.”

- Ми смо прегли да оснујемо партије на основу програма.

„Тешко да се то може у нашим крајевима дуго одржати! А има ли Ристић²⁹ много гласова у скупштини?”

- Има свега четири.

„Њему се дешава као и свима префињеним политичарима, који мисле да изиграју цео свет, а оно изиграју себе! Знам, да вас нападају много и за данашњу политику према Аустро-угарској. Али ви морате ићи с оним који вам највише нуди.”³⁰

- Ми знамо добро границе овим одношајима. А они данас користе и нама и паметној струји у Аустро-Угарској.

„Жао ми је што не остајете дуже. Али треба да пазите да и са Црном Гором добро удесите заједницу. И ја сам некада уговорио потпун уговор с вама.³¹ Кнез Михаило³² био је велики родољуб и радио је својски.”

- Његов дух радљивости, хвала богу, наследио је потпуна и његов наследник.

При последњем мом подворењу Његово величанство изволело је питати ме са симпатијом о личним условима нашег краљевског дома, даље о мојим личним одношајима и о импресијама у атинском друштву оба пола, а изволело је и причати ми о своме детињству, о Данској, о љубави к мору, о својој флоти, коју мисли да усаврши, и показивало ми је минијатуру своје најмилије оклопнице.

28 Солон (640–558 п.н.е.) атински законодавац.

29 Јован Ристић (1829–1899), велики српски државник и дипломата, оснивач и доживотни шеф Либералне странке. Обављао је дужност српског дипломатског агента у Цариграду (1861–1867). Четири пута је био министар иностраних дела (1867, 1875, 1876–1878) и председник владе (1867, 1873, 1878–1880, 1887). Два пута је вршио дужност намесника: малолетном кнезу Милану Обреновићу (1868–1872) и његовом сину краљу Александру Обреновићу (1889–1893).

30 Након пада Јована Ристића са места председника владе 1880. године. Нову владу формирали су напредњаци на челу са Миланом Пироћанцем. Ристић се повукао са власти након што није пристао на потписивање трговинског уговора који је нудила Аустро-Угарска. Кнез Милан и напредњаци су осамдесетих година успоставили добре односе са Двојном монархијом. Види: Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Нови Сад, 2023, 446–458.

31 Трикупис је био министар спољних послова у Кумундурсовој влади 1867. и имао је велики утицај на текст Уговора о савезу који је 1867. године потписан у аустријској бањи Феслау. Види: С. Терзић, *нав. дело*, 128–135.

32 Михаило Обреновић (1823–1868), кнез Србије (1839–1842, 1860–1868).

Прешав на питање унутрашње политике Његово величанство изволело је обавестити се о нашем изворном праву и условима који обично утичу на избор нагласивши да у Грчкој има срезова који вечито бирају исте посланике по породици, ма колико се распуштале скупштине те да облик парламента највише зависи од погодаба и кретања једних те истих посланика.

И овом приликом Њ[егово]. величанство није пропустило да саветује обазривост при грађењу устава, мада је искреношћу исповедало да устав забрањује да се грди владалац, па опет има људи који не воде много рачуна о овој забрани.

У спољним односима Њ[егово]. величанство је изволело потпуно одобрити мисао: да ваља дело нашег општег ослобођења да се врши по смишљеном плану, а не да нам случајни устанци командују акцијом. Још ми је изволело рећи: „Вас Србе овде воле. Бугаре не толико”, и препоручити ми да однесем љубазан поздрав Његовом величанству краљу.

– Њ[ено]. в[еличанство]. краљица –

Њено величанство госпођа краљица била је веома задовољна увидевши да знам нешто руски. У исто време изволела је затражити да научи коју српску реч. Тражила је, рече, и да купи Олендорфа за језик српски, па није нашла. А ни библиотека атинска нема српских књига. Још је Њено величанство изволело тражити обавештења: **Зашто не кажемо цар, него краљ.** [Зар баш тако иронично!] ³³ И пошто је са највећом љубазношћу обавештавало се Њ[еном]. в[еличанству]. госпођи краљици српској ³⁴ и Њ[еговом]. височанству престолонаследнику, ³⁵ изволело је питати:

„Је ли краљ ишао у саборну?” ³⁶

- Била је свечана служба одмах по прогласу краљевине. Краљ је био врло тронут, кад га је црква поздравила на својим вратима.

„Хоће ли се краљ крунисати?”

- Хоће, у Жичи, где и пређашњи краљеви српски. ³⁷

„Дакле ће бити миропомазаник? А има л’ сад митрополита.” ³⁸

33 Дописано на маргини од стране Милутина Гарашанина графитном оловком.

34 Краљица Наталија Обреновић (1859–1941), супруга кнеза/краља Милана Обреновића.

35 Александар Обреновић (1876–1903), српски краљ (1889–1903).

36 Саборна црква Светог арханђела Михаила у Београду.

37 Манастир Жича била је место крунисања већине српских средњовековних владара из династије Немањић.

38 Михаило Јовановић уклоњен је са места митрополита октобра 1881. године након сукоба са напредњачком владом и одбијања да прихвати Закон о таксама. На његово

- Још нема.
 „Па шта ћете са старим?”
 - Он је додуше стари пријатељ мога оца,³⁹ али морам признати да није радио разборито.
 „Није разборито, али је вршио своју дужност.”
 - Допустите ми, величанство, да скромно приметим: Да је поштовање закона прва дужност у својој слободној земљи!
 „Али је земља узаконила симонију.”⁴⁰
 - Не! Величанство. Молим за опроштај, што сам принуђен противуречити. У српској скупштини не би за симонију гласао ниједан Србин и не би је потписао ниједан српски владалац.
 „Али сте, ако ништа друго, доносили законе мимо митрополита?”
 - У нашој скупштини народној има пуно свештеника, који су заједно те законе доносили. А они се и не дотичу нимало унутрашњих црквених принципа. У осталом, устав је већ одредио: које је законодавна власт у земљи.
 У то приступи Његово величанство краљ са речима: „Чуо сам да краљица спомиње симонију. Ал’ држим да Ви имате пуно право! Ни ја ни моја Влада не би друкчије радили у Грчкој. Штавише, код нас су свештеници искључени из скупштине, па немају ни бирачког права, а у вас чујем да највише и говоре у скупштини; ко чита руске новине, тај не може бити начисто у овоме питању.”
 Но брзо су се примедбе Њенога величанства претвориле у потпуну љубазност, кад сам на питање краљичиног брата Константина Константиновића: Има ли у нас пропаганде католичке и јесмо ли отупили према борби наше браће у Херцеговини,⁴¹ давао јасна одговора: да у нас нико и не сања да мења веру, и да при свим симпатијама за своју браћу нико и не може тражити од Србије, да на силу одузме Аустро-Угарској мандат, који јој је дала и сама једноверна Русија у друштву са великим силама.⁴²

место, као вршилац дужности прво је постављен епископ неготински Мојсеј Вересић. Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен, 1980, 231.

- 39 Отац Милана Кујунџића звао се Јован. Био је успешан терзија пореклом из Ваљева.
- 40 Симонија је израз који означава куповање или продавање светих ствари, нарочито црквених звања, што је радња која је по канонском праву строго забрањена. Митрополит Михаило је Закон о црквеним таксама, који је ступио на снагу 1. јуна 1881. године, означио као симонију, тачније како купопродају и свештеничких и архијерејских чинова. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 217.
- 41 Мисли се на устанак који је против аустроугарске власти избио у Херцеговини 1882. године.
- 42 На Берлинском конгресу Аустро-Угарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину и држи гарнизоне у Новопазарском санцаку.

При опроштају ми је Њено величанство изволело напоменути, како се радује, што се Београђани сећају оно неколико тренутака што је провела на обали београдској. Препоручено ми је да однесем поздрав нашем краљевском дому и да кажем Њ[еном]. в[еличанству]. краљици српској, да краљица јелинска жели да је походи чим се јави zgodна прилика.

– Господин Трикупи –

Председник министарства, министар спољних послова, уједно министар унутрашњих послова и још заступник министра војног, господин Трикупи, исказао ми је још на првом састанку како му је мило, што верујем да је он пријатељ Србије. Он је, вели, ту политику покушавао увек за време своје управе.

Са великом заузеташћу тражио је обавештења о судару политике Аустро-Угарске и руске у Србији. А ја сам му нагласио нарочито, да ми никакву другу политику не терамо, но, према условима створеним заједнички и Аустријом и Русијом у Берлину, тражимо да обавезе извршимо са што мање штете, те да сачувамо своју самосталност и свој напредак.

Даље, потражио је обавештења о судару између симпатије за борбу у Херцеговини и гвоздене заповести разума и општих народних рачуна. Потражио је обавештења о изравнању неприлике са жељезничким друштвом.⁴³ Потражио је обавештења о томе, како се може уредити незгода са инатом мањине скупштине и осујећењем уставнога рада.⁴⁴ После тих обавештења изволео је изрећи, да му се повратила поколебана вера у стабилност данашње владе, која има да савлада толике препреке.

Другом приликом изволео ми је саопштити, да је науман да поднесе одмах нов закон о регрутовању. Јер, вели, сад су прилике такве, да ће се убрзо морати решавати источно питање.⁴⁵ Ваља сваки час бити приправан.

43 Мисли се на пад Генералне уније и „Бонтуову аферу”. Опширније о томе: В. Ј. Вучковић, *Пад Генералне уније и проглас краљевине (1882)*, Глас САН ССХVIII, Одељење друштвених наука 4 (1956), 45–93; Б. Стојић, *Француска политика према Србији од Берлинског конгреса до проглашења краљевине (1878–1882)*, Краљево – град и људи, 183–210.

44 Овде се мисли на сукобе напредњака и радикала у скупштини. О томе опширније: С. Јовановић, *нав. дело*, 27–37.

45 Константација се највише односила на питање Бугарске. Берлинским конгресом 1878. Бугарска је подељена на два дела – Кнежевину Бугарску и Источну Румелију. Кнежевина Бугарска је постала аутономна вазална кнежевина под сизеренством султана, док је јужно од планине Балкан провинција Источна Румелија добила административну аутономију, али под непосредном војном и политичком влашћу Османског царства. Питање уједињења ове две провинције константно се постављало након Берлинског конгреса, што је могло поново да отвори Источно питање. До уједињења је дошло

При растанку господин председник министарства изјавио ми је јасно да нема ничега што би двојило нас Србе и Јелине. Већ Бугари, вели, хоће много. Па и Румуни муте чак по Тесалији. „А ви сте могли умотрити, да су вас, Србина, братски примили овде сви без разлике партаја.”

Кад сам напоменуо да смо до сада у два маха користили се борбом један другог, ми устанком критским,⁴⁶ а они устанком невесињским,⁴⁷ и да би време било да се користимо и смишљеном заједницом, господин председник је одговорио: Да је он још некада учествовао при грађењу уговора са Србијом, за коју ми је признао да је у Петербургу проказан даље, и нарочито ми је изјавио: „Кажите у Београду, да ће нас затећи готове на заједнички рад.” [За памћење.]⁴⁸

– Митрополит јелински –⁴⁹

Изненадио сам се, кад сам, потраживши главу цркве јелинске, нашао овога представника најправославније државе у једној скромној кући.

Господин митрополит радосно је честитао нам краљевину и зажелело благослова и напретка владаоцу и народу српског.

Уплив на нашу Митрополију и њезино попуђење, изволео је господин митрополит јелински исказати своје уверење да свештеничко није да се меша у политичку борбу онде, где има своје народне власти. Ни он, ни његови свештеници у Грчкој не чине друкчије, но се брину за добро вере и цркве. Дужност политичка, вели, настаје свештенству онда кад туђинац притисне народ, - ту природно постаје свештеник борац и политичка власт народна. А веома жали што је у последње време у Београду глава цркве радила противно овоме јасном правилу. [Ово би требало да и Ћоса прочита.]⁵⁰

1885. године.

46 Мисли се на Критски устанак који је трајао од 1866. до 1869. године. Србија је тај догађај искористила тако што је 1867. године дипломатским путем добила четири утврђења и иселила турске гарнизоне. Са друге стране, Грчка је ступила у рат са Турском 2. фебруара 1878. када је он већ био практично готов.

47 Мисли се на „Невесињску пушку”, тачније устанак у Херцеговини 1875. којим је отворена Велика источна криза која је завршена Берлинским конгресом 1878. године.

48 Дописано на маргини од стране Милутина Гарашанина графитном оловком.

49 Прокопије Георгијадис, митрополит атински и све Грчке од 1874. до 1889. године.

50 Дописано на маргини од стране Милутина Гарашанина графитном оловком. Под Ћосом се мисли на епископа тимочког Мојсеја Вересића, који је у то време (1881–1883) вршио дужност администратора београдске митрополије.

Дознао сам и да је изјаве у неким грчким новинама против Србије писао из Београда неки Фирмилијан,⁵¹ који је учио грчки.

– Посланик Русије –

Стари познаник наше земље, Господин Шишкин,⁵² посланик руски у Атини, чим је био на само са мном трудио је се да говори српски, да би показао да није заборавио време, које је провео у Београду.

„Новине су, вели, у Русији у заблуди што се тиче вас. Али се то мора једном разбистрити..... Из Србије се највише писало у Русију и дражило се против Србије.... и као Рус ја морам признати, да је крајња непатриотичност тражити ма и сродну туђу силу да се меша у домаће ствари своје земље!... За митрополита знам да је проста играчка у рукама препреденим... Покојни Цар⁵³ добро је познавао Ристића као (нека ми се допусти да изоставим овде оштру реч која је употребљена)... Садањи⁵⁴ му још није потпуно вичан... Све ово реформе свештеничке, који ви уводите, све су оне већ уведене у Русији. И тамо се плаћају таксе, те још како... Нити би се са таквим митрополитом, који води политику учинило блажије.... Па и према Аустро-Угарској сваки паметан човек мора поумити да ваља да сте пажљиви и острожни, а не да затворите себи две трећине границе, па онда да чекате туђе милости....” [Лепо збори, али да ли тако мисли, или ради?]⁵⁵

– Господин Кумундуло –⁵⁶

Од господе министара из данашњег кабинета највећма ме је преду-сретао љубазношћу министар морине, господин Руфо.⁵⁷

А нисам пропустио потраживи и главне личности које нису данас на влади.

Доскорашњи председник министарства господин Комундуло, који и сада располаже знатним бројем чланова у скупштини, распитивао је врло

51 Реч је о Фирмилијану Дражићу (1852–1903), потоњи митрополит скопске епархије.

52 Николај Павлович Шишкин (1832–1912), руски конзул у Београду (1863–1874), министар иностраних дела Русије (1896–1897).

53 Александар II Романов (1818–1881), руски цар (1855–1881).

54 Александар III Романов (1845–1894), руски цар (1881–1894).

55 Дописано на маргини од стране Милутина Гарашанина графитном оловком.

56 Александрос Кумундурос (1815–1883), грчки државник и политичар. У неколико наврата председник грчке владе.

57 Георгијос Руфос (1841–1891), грчки политичар.

радо за наше ствари, а пошто је дуго био на влади, то је и сам доста знао наше личности и догађаје.

За мисију нашу 1876[.] године, вели, да није могао ступати ни у какав поверљив разговор, кад му се није донело никакво пуномоћство од стране српске власти...⁵⁸

У осталом, у два дуга разговора имали смо прилике и да се тешимо узајамце за незгоде које смо доживели.

По препоруци господина посланика јелинског у Београду примио ме је врло одлично и господин А. Рикаки,⁵⁹ који је с радошћу изјављивао да је као министар спољних послова први дао налог да се започну трговачки преговори са Србијом.

Исто тако љубазно примио ме је и председник скупштине господин Валорити,⁶⁰ човек озбиљан и уважен.

Тако и нови посланик јелински у Паризу господин Н. Маврокордато,⁶¹ чија је госпођа из породице Мурузи, и везана сродством са нашим краљевским домом. А веома се јако интересовао за наше прилике и богати банкар господин Сингоро, који је наурио да првом приликом сврати у Београд, те да својим очима оцени, у колико би могли јелински капитали да ступе у ближу заједницу са економским развитком у Србији.

*

* * *

– Ситуација –

Кад се обзиром на ово, што сам имао част напоменути, и на много друго, што нисам овде обележио, ја смем неоспорно рећи, да је Српска Краљевина у Грчкој нашла доста братскога одјека.

У колико сам ја могао прозрети, кључ овој срдчности спрам Србије ваља тражити нарочито у бојазни: да се Немачка помоћу Аустро-Угарске не дохвати Јегејскога мора и не створи Грчкој конкурента врло опасна. А у колико сам имао срећу бити посвећен у тајне политичкога рада у нашим крајевима, ја сам имао ослонца, да без сумњичења казујем уверење, да бар са данашњом политиком у Београду до тога неће лако доћи.

58 О политици Александроса Кумундурса 1876. године и политици према уласку Србије у рат види: С. Терзић, *нав. дело*, 192–199.

59 Антониос Рикакис, грчки политичар.

60 Спиридонос Валоритис (1819–1887), грчки политичар.

61 Николас Маврокордат (1837–1903), грчки дипломата.

С друге стране, чини ми се да и ми имамо са свога гледишта узрока, да можемо бити сагласни са јелинском политиком данашњих дана.

Истина, да се партији Комундура чини неправда што се омаловажавају велики добити на мирноме путу. Али нова струја одржава Грчку у заједници са осталим чиниоцима, који се интересују за срећу истока. А што је најглавније: оружана снага у Грчкој све се већма подиже, те у сваком случају она постаје све озбиљнији савезник. [Камо срећа да се у Србији то хтедне разумети.]⁶²

И у економном и у научном погледу Грчка чини знате кораке напред. Неће проћи много времена, а имаћемо у непосредну свезу жељезничку са Атином.

Само на znalца вештине и уметности чини садашње стање у Атини немио утисак. Док у Риму, и осталим градовима западним, уметност данашња ривалише са старом, дотле у Атини немило одудара контраст старе и нове вештине.

Ал' још тужније рефлексije буде се у Атини ономе који је Србин. Док је Србија лакомо суревњива према својој престоници, док Србин на страни заборавља своје дужности патриотизма, а чим се код куће подигне одмах износи из земље стечено благо, дотле се у Атини на сваком кораку налазе споменици приватнога патриотизма и љубави спрам свога првог града. Шта је који Грк удаљенији од своје земље, све већма мисли на њу и у све већем размеру расте његов патриотизам.

Овоме узрок с једне славна историја, коју негује школа, а с друге стране и то што Грчка нема питомца који су у Русији друговали са нихилизмом, нити јој сродство језика упућује омладину на књижевност Русије у којој су прилике сасвим супротне приликама малених наших држава.⁶³

Истина је у Грчкој политика пати од сувишности научника нарочито правних, који хоће да су кандидати чиновништва. То ми је једном приликом наговестио и Њ[егово]. в[еличанство]. краљ јелински. Али то баш помаже да се не само разреши тајна: од куда у Грчкој тако честе министарске промене, него то помаже и да се разреши још већа тајна: од куда се при свим тим променама одржава тако високо слобода у Грчкој.

Колико сам ја умео оценити – потпуноме одржавању слободних установа у Грчкој не треба тражити узроке у томе што краљевску палату јелинску већина сматра као неку туђинску кућу, а владалац и његови владалачки интереси имају врло мало утицаја на политику.... Одржавању слободних

62 Дописано на маргини од стране Милутина Гарашанина графитном оловком.

63 Констатација о питомцима који су „друговали са нихилизмом” се односи на српске радикале, тачније њихове народњачке корене.

установа у Грчкој ваља тражити узроке само у томе: што у скупштини јелинској има довољано образованих људи и што поред свих интервенција личних опет у главним погледима на друштво и у општим цртама политичким скоро сви стоје на истоме земљишту.

Комундуру је својтљив и вешт – али колебљив. Трикупи је озбиљан и сталожен – али хладан и несвојтљив. Ама ни једноме од њих, па ни осталим двома франкцијама не пада на ум да тражи интервенцију страних министара и комитета, или да распаљују страсти сељака противу власти, те да проповедају јуриш на „порез“, јуриш на „господу“ или јуриш на културна дела, којима се негује част народна, подиже његов углед и приправља срећнија будућност.

II

Цетиње

– Пут –

Из Атине за Цетиње мора се преко Крфа. Мада је краћа линија грчком лађом преко Коринта и других трговачких градова опет се много брже долази лојдовим бродом, који се спушта до Критскога мора, али се нигде не уставља. Но брзина ова није ништа помогла. Патраски брод не додирује више ни Бар ни Котор. Те тако са прибрежном лађом стигао сам тек 20. априла после подне у Котор.

Како се овај брод зауставља дуго времена пред разним пристаништима, то сам улучио прилику те се искрцао барком на копно у пристаништу барском и на коњу обишао Бар и његову тврђаву, у којој данас нема више ниједне читаве куће. Касније сам дознао, да је ова посета најзнатнијим трофејима црногорским учинила добар утисак на Цетињу.

На которској обали дочекао ме је по налогу Његовог височанства кнеза Црне Горе Господин Рамадановић у црногорском оделу и са декорацијама. А сутра зором одјурио сам новим удесним путем на каруцама у Цетиње.

Одмах по доласку моме господин министар спољних послова Станко Радоњић⁶⁴ послао је свога секретара да ме одведе к њему у канцеларију. Ту сам имао част предати писмо господина председника министарства, министра спољних послова, и био сам извештен: да Његово височанство

64 Станко Радоњић (1842–1899), црногорски војвода, политичар и дипломата. Министар иностраних дела Црне Горе од 1879. до 1889. године.

кнез Црне Горе⁶⁵ жели да ме прими одмах сутра ујутру, мада је светковина дана рођења Њенога височанства госпође кнегиње.⁶⁶

Цетиње је било осветљено овога вечера, и „Локанда“ је већ била пуна војвода и капетана који обично долазе пред Ђурђев дан, крсно име Његовог височанства.

Ујутру, 22. априла, дошао је на дворским колима ађутант Његовог височанства и одвео ме у Двор, пред којим је стојала упарађена стража перјаничка.

Његово височанство примило ме је на десној страни уласка у дворани, а на левој страни стајала су сва господа министри. Пошто је прихватило писмо Његовог величанства и одговорило на мој поздрав, Његово височанство изволело је одвести ме у дворану, на којој су врата била отворена и у којој је било Њено височанство госпођа кнегиња, окружена својим постаријим рођакама дворкињама.

Тог истог дана присутан сам био благодарењу у цркви заједно са осталим заступницима страних дворова. А учинио сам посету свој господи министрима и посланицима, у пратњу два најглавнија тјелохранитеља, једног Србина, а другог Турчина, које ми је Њ[егово]. височанство изволело приделити за све време мога боравка.

И сутра дан био сам на богослужењу, где се светковало крсно име, и позват сам био у дворану госпође кнегиње и кнегињица кћери Њихових височанстава, док је његово височанство примало честитања. А одмах затим благоволело је узети ме под руку с десне стране од себе и провести у башту кроз сакупљене своје госте, а тако и испратити ме до на улицу, што су Црногорци мотрили са особитом пажњом.

Одмах по дану крснога имена био је у Двору свечан обед у част српског изасланика. А другога дана обед без церемоније, на коме је био и руски посланик, а присуствовале и кнегињице кћери Њихових височанстава,⁶⁷ које се после обеда на понуду Свога високог оца на гласовиру свирале и певале.

Осим тога благоволело је Њ[егово]. височанство још једном одликовати ме позивом на обед, у друштву са послаником англијским, а иначе свако вече на теј, где Њ[егово]. височанство бивало окружено својим старешинама.

Жељи мојој да видим историјске знаменитости старе Зете одазвало се Њ[егово]. височанство врло радосно. Изволело је придати ми Свога ађу-

65 Никола I Петровић-Његош (1841–1921), књаз (1860–1910) и краљ Црне Горе (1910–1918).

66 Милена Петровић-Његош (1847–1921), рођена Вукотић, кнегиња Црне Горе.

67 Кћери књаза Николе и кнегиње Милене – Зорка, Милица, Стана, Марица, Јелена, Ана, Ксенија. Последња кћер Вјера рођена је 1887. године.

танта г[осподина]. Н[икољу]. Матановића,⁶⁸ с којим сам на колима одкасао дивним новим путем на Ријеку. Одатле кнежевским вапорићем до Скадра, у који сам рекао да ћу улазити тек онда кад буде у слободним рукама. Прошао сам поред манастира где је гроб краља Владимира,⁶⁹ пред владичанске Врађине и близу Дукље и Подгорице, а пео сам се на Жабљак и на Обод, где су развалине прве српске штампарије.⁷⁰

И мада ме због нагле промене температуре није поштедела грозница опет се нисам убојао од тешкоће, да се узвинем на врх Ловћена, те да, као први весник краља од Србије поздравим гроб правога владике родољуба,⁷¹ митроноснога песника: народнога братства српске слободе и чистога крста.

Његово височанство изволело је наредити за ме Свог белца, кога је јахао у рату, пресрело ме је зором на коњу заједно с Њ[еговом]. светлошћу наследником,⁷² на једној висини изнад Цетиња и препоручило пратњи да ме близу врха придржава рукама, ако би ми се, као многоме што је, појавила несвестица. Пред капелом на гробу владичином чекао ме је већ свештеник са Његуша. А мени се у истини чинило: да сам са овога величанственога споменика понео најсветији благослов цркве у обновљеној краљевини и краљу Србије.

При растанку са Цетиња примљен сам, по наредби Њ[еговог]. височанства, у двору по други пут онако исто свечано као год и кад сам први пут аудијенцију имао. Истога дана добио сам и својеручно писмо Њ[еговог]. Височанства да га однесем као одговор Његовом величанству краљу.

У Котору ме је опет дочекао агенат Њ[еговог]. височанства и припремио ми обе заједно са послаником Јелинским.

Нисам пропустио да походим у Котору владикау Петрановића,⁷³ који је на срдачан начин изјавио свој благослов краљу Србије и своје поштовање спрам политике разума.

А од Которана походио ме је само г[осподин]. Сундечић.⁷⁴ Остали познаници, узев у обзир опасно стање, само су ме посредно поздрављали. То

68 Никола Матановић (1847–1903), ађутант, министар финансија.

69 Јован Владимир, владар Дукље око 1000. до 1016. године. Признат од цркве за свеца и мученика. Сматра се првим владарем-свецем у српској средњовековној историји.

70 Штампарија Црнојевића или Цетињска штампарија, једна од најстаријих ћириличких штампарија, радила је на Цетињу од 1493. до 1496. године.

71 Петар II Петровић Његош (1813–1851), владика и владар Црне Горе (1830–1851).

72 Данило Петровић-Његош (1871–1939), принц-престолонаследник, најстарији син књаза Николе I Петровић-Његоша.

73 Герасим Петрановић (1820–1906), епископ бокоцоторски.

74 Јован Сундечић (1825–1900), свештеник Српске православне цркве, песник и

ми је ипак дало задовољења, јер сам бар видео: да у ствари никако не верују да смо доиста продали се Аустро-Угарској, као што наша истинољубива и родољубива опозиција одушевљава остали српски свет.

– Свечана аудијенција –

Предајући Његовом височанству писмена Њ[еговог]. величанства краља, ја сам узео слободу овако Га поздравити:

„Господару!

Драгоцјена ми је част да Вашем височанству уручим писмена мојега високог владоаца, која указују: да стара краљевска Жича обнавља опет своја знаменита врата, да је по одлуци српског народног представништва у Србији обновљена краљевина и краљ Милан I примио достојанство краља, са потпуном свијешћу о дужностима које краљ Србије има за срећу и величину народа Својега.

Још ми је силнија радост, да с овом милом вијешћу, која је и сувише знаменита признавањем имена српскога и државне мисли српске у свијету, могу стати пред Ваше височанство, представника оне Зете, која је била одавнијех давнина колијевка српске независности и која је и у најцрњим часовима свијетло прихватила у своју тврду хранилицу аманет слободе српске.

А највећа ми је срећа господару да будем вјеран тумач оне братске љубави који спрам Вашег височанства дубоко осјећа и отворено гаји владалац братске Вам земље, да будем вјеран тумач срдачнијех жеља за срећу Њенога височанства госпође кнегиње и свијетлог дома владалачког, да будем вјеран тумач оног ријетког али неугасног духа, духа слоге за напредак једнога те истога братског народа.”

На ово је Његово височанство изволело одговорити:

„Господине,

На прву вијест о радосном догађају у Србији, проглашењу Србије краљевином и њезиног високог владоаца краљем, ја сам похитао одмах, да Србији и Његовом величанству краљу Милану I поздравим тај срећни догађај и топло изјавим Му Моја братска осећања.

Примајући писма, која Ми уручујете, ја сам, као вазда обузет истијем чувствима, и ја радосно прихваћам и ову прилику, да преко Вас, господине, поновим та осјећања и увјерења о Мојим и народа црногорскога сталним и најбољим жељама за срећу и напредак Његовог величанства краља Милана I, Његовога високога дома и Србије.

Особито ми је пријатно, господине, да је ова часна мисија пала у део Вама, којег сам ја одавно лично познавао и цијенио.”

– Његово височанство кнез –

У опште пријатна ми је дужност признати, да сам на двору Цетињском нашао самопрегоревања много више него што сам очекивао. Усуђујем се с поузданошћу рећи: да је Његово височанство најсвеснији пријатељ данашње политике у Србији. А за Њим, и ако са неким чуђењем, иде и Његова околина. Једини је можда таст кнежев, војвода Петар Вукотић,⁷⁵ који је у потпуном признавању Србијине улоге још одлучнији.

Његово височанство оценило је и спољну и унутрашњу потребу Србије за корак који је она учинила, мада није недостајало дворјана, који су питали: а на основу какве ли то велике добити Србија се проглашује?

Господин министар спољних послова причао ми је, да је Његово височанство кнез, добивши телеграм из Београда, одмах сео и својеручно написао телеграфску честитку, не проговоривши ником ни речи пре него што је написао овај свој *mot d'ordre*.

Његово височанство изволело ми је изриком напоменути: „И у Бечу, а чини ми се и на другом месту очекивали су већ да чују: како ћемо се ми окомити један на другога после овога догађаја, - али то неће дочекати!”

При сваком уласку моме на питање: како ми је, Његово височанство само је изволело одговорити: као богатоме у сиромашној вароши? Нашта сам ја додавао: да сам у месту потпуно богатом жртвама и узвишеним родољубљем.

Здравица Њ[еговог]. височанства на свечаном обеду у изразима и топлоти далеко је превазилазила меру обичне учтивости.

На просту напомену, да је управитељ вароши Цетиња г[осподин]. Т[омаш]. Вукотић⁷⁶ живео с нама дружбено на Јавору, Њ[еговог]. височанство изволело је одликовати га орденом са речима „Ово је за Јавор”.

А кад сам ја при растанку поновио мисао: да је велики догађај у Србији изазван историјском потребом, а никаквом обичном побудом ривалитета, и да сваки напредак, ма на коме крају Српства вала доиста да буде радост и осталим крајевима, Његово височанство изволело је препоручити ми да поздравим Његово величанство краља Србије, да ће Кнеза Црне Горе увек наћи верна и достојна имену Петровића, за сваки сложни рад за срећу и напредак српског народа.

75 Петар Вукотић (1826–1903), црногорски војвода и сенатор.

76 Томаш Вукотић (1837–1899), народни посланик, управитељ вароши Цетиња, командант логора на Јавору (1876–1878).

Читав низ дугих говора са Њ[еговим]. височанством тицао се већином обавештаја о нашим унутрашњим питањима, о здрављу и расположењу Њ[еговог]. величанства краља, о кнезу Михаилу и његовим противницима, о познатим нашим књижевницима а често и о мојим личним и породичним односима, нарочито о појезији и женидби и о свима мојим утисцима у Црној Гори. Њ[егово]. височанство изволело је прочитати ми и по који стих Својих војвода, и испричати са живовшћу многе бојеве и догађаје из времена рата.

Ваља ми изриком напоменути да је здравица Његовог величанства краља народу при обеду у двору била предмет општег дивљења.

Споменуто имање кнеза Михаила сви су зажалили, што није остало у рукама правога наследника.⁷⁷

А кад смо говорили о томе како су нове погодбе са Аустро-Угарском поправиле сталност рада и олакшале услове нашем трговцу, и како је таксама за жељезничке издатке сељак поштеђен, Њ[егово]. височанство окрете се Својој околини: [„]Видећете, да ће се ова влада још дуго одржати само ако води овакву политику и ако се свуда сазна против ње подизати само измишљотине[“].

Једног вечера у двору предложено је било да се руским послаником играмо карата, и већ се пресекле биле, а дође говор на митрополитску ствар и Њ[егово]. височанство је тако пажљиво изволело испитати ову ствар, да је поноћи већ било настало а карте остале на столу растурене.

Питан сам на Цетињу и је ли могуће да је Њено величанство краљица забранила једноме ђенералу да носи црногорско одело, што сам ја наравно одбио, а питан сам и како се звао онај Рус, с којим је опет у питању униформе хтело до удвоја да дође, што ја наравно нисам знао.

Много је бриге задавало Његовом величанству устаничко дело. Познато Му је било, да се само због наших питања Русија није мислила завађати са Аустро-Угарском и да би Црна Гора могла најзад остати ту сама, као и у Берлину. А с једне стране ваљало је одбијати нападаје обестне аустро-угарске штампе, које је сваку немоћ своју приписивала црногорској неискрености. С друге стране морало је се опет стављати у опреку са очекивањима устаника и сопствених поборника.

Истина је, наговештаваше Његово височанство, четнички мањи устанак у Херцеговини може трајати непрестанце и изнурити финансије Аустро-Угарске и понудити на нове мисли. Али безвремене устанак у већем размеру може лако покосити народ и упропастити судбину овога краја.

77 Кнез Михаило иза себе није оставио тестамент. Након његове смрти његова имовина раздељена је бројним наследницима. Д. Леовац, *Кнез Михаило Обреновић. Младост, прва владавина, емиграција*, Београд, 2019, 232.

– Њено височанство кнегиња –

Њено височанство госпођа кнегиња, како и Њена светлост, кнегињица Зорка,⁷⁸ са особитом љубазношћу питале су за живот и здравље Њенога величанства краљице и Њ[еговог]. височанства краљевића. Похвалиле су се повећом сликом, коју је Њ[ено]. величанство као висока кума, изволела послати на Цетиње. Зажелеле су да очима виде одношаје у Београду и препоручиле ми са особитим поздравом да искажем „поштовање” краљевском дому.

– Старешине –

Крсно име Њ[еговог]. височанства дало ми је прилике да се састанем са свима значајнијим личностима Црне Горе.

По карактеру могао бих разликовати међу њима три различите врсте.

С једне стране су дневни политичари, са министрима г[осподином]. Машом Врбицом⁷⁹ и г[осподином]. Ђ. Матановићем⁸⁰ на челу. С друге стране су неполитичари, од врсте г[осподина]. Јола Пилетића,⁸¹ на челу г[осподин]. Марко Миљанов,⁸² уз њега г[осподин]. Лазар Сочица,⁸³ и г[осподин]. Миљан⁸⁴ и нешто г[осподин]. Петар Филипов.⁸⁵ У средини су пријатељи јевропских идеја, г[осподин]. Божо Петровић,⁸⁶ г[осподин]. Станко Радоњић, г[осподин]. Симо Поповић⁸⁷ и г[осподин]. Јова Павловић.⁸⁸ А најбеспристраснији,

78 Зорка Карађорђевић (девојачко Петровић-Његош, 1864–1890), кћер књаза Николе Петровић-Његоша и супруга Петра I Карађорђевића, краља Србије (1903–1918) и Краљевства/Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1921).

79 Машо Врбича (1833–1898), црногорски војвода, сенатор, министар.

80 Ђуро Матановић (1825–1900), црногорски војвода, сенатор и председник суда.

81 Јоле Пилетић (1814–1900), црногорски сердар, сенатор и књижевник. Услед сукоба са књазом Николом, напустио је 1879. Црну Гору и преселио се у Србију.

82 Марко Миљанов Поповић (1833–1901), црногорски војвода и књижевник.

83 Лазар Сочица (1838–1910), црногорски војвода. Један од оснивача Народне странке 1907. године.

84 Миљан Вуков Вешовић (1820–1886), црногорски војвода и сенатор.

85 Петар Филипов Вујовић (1810–1891), црногорски војвода и сенатор

86 Божо Петровић-Његош (1846–1929), црногорски политичар, председник Сената (1867–1879) и дугогодишњи председник владе Књажевине Црне Горе (1879–1905).

87 Симо Поповић (1846–1921), црногорски војвода, политичар, књижевник.

88 Јован Павловић (1843–1893), књижевник, новинар и полиичар. Уредник *Гласа Црногораца*.

најтишији, ал' и најсмелији да искаже своје мисли учинио ми је се и сад као и некада, таст Њ[оговог]. височанства г[осподин]. Вукотић.

Још првога вечера у „Локанди” подигла је се била жестока граја због устанка. Војвода Марко разлагао је, како му је довољно да има струку и нешто кртоле, што му жена приправити може, па да држи непрестанце у кршевима борбу против Аустро-Угарске, докле јој се не досади ломити се по нашим крајевима. Војвода Сочица наводио је причу, како је Ага ухватио на својој јабуци Турчина, Србина и Јеврејина и како их је истукао једног по једног све наводећи да ће онима другим опростити. Још му многи говорили о грешном издајству браће, која се ево боре.

Ја сам био слободан – као давнашњи побратим – да приметим, да је исто тако грешно започињати устанак без договора са осталом браћом, а да би још грешније било: да српски народ онда устаје да се рачуна са непријатељском силом, кад се овој сили допадне да одреди време, изазивајући помесне устанке онда кад је заклоњена од опасности јевропске; и да би најгрешније било: немати у оваквом питању поверења у владаоца, који мери и садашњост и будућност. Ако нама појединцима не може јуначко срце да одоли, ајде да кидишемо, али сто пута треба да се промисли онај на коме је одговорност и за друге. На овај разговор наиђе један ађутант Њ[еговог]. височанства – и сутра дан је он већ био познат у вишем кругу.

Војвода Врбица са друговима искупљеним поред „ћипура”, поче се јавно прибојавати за нас што смо увредили Русији. Ја им одговорих, да би можда у реду било да и навалице поделимо улоге међу собом. Ако ми морамо да увредимо Русију, а она ће оно што би нама дала, дати Црној Гори, опет дакле Србима, па ћемо се ми братски наредити. А чим ви морате да се завадите са Русијом, кажите нам на време па ћемо онда ми придржати пријатељство, макар и са домаћим жртвама. Али ми ни сада не војујемо противу Русије. У нас нема цензуре,⁸⁹ и ако је потребно да се са стране званичне заћути, никоме се у Србији не крати да придржава пријатељство и да исказује јавно какве било политичке симпатије, докле год не пређу преко закона и интереса одржавања своје земље...

Имао сам прилике сазнати да и овај говор није остао без утиска на Цетињу.

Војвода Сима Поповић и фактички уредник г[осподин]. Јова Павловић изјављивали су ми: да ма колико опозиција грдила данашње стање у Србији, оно је не само дало могућности обновљењу краљевине, него и само то што је опозицији дато маха да може толико и тако да пише, највећи је доказ против ње саме.

89 Кујунџић се овде реферише на слободоумни Закон о штампи из 1881. године, који ће бити поштрен већ неколико месеци након његовог повратка са Цетиња.

При растанку поздрављали су војвода Божа Петровић и г[осподин]. Станко Радоњић своје другове из Париза. Војводе Марко и Миљан исказивали су ми топло своје жаљење што се за време рата не могаше братски састати са јаворском војском. А војвода Врбица говорио ми је подуже како би требало да свеза Србије са Црном Гором буде све чвршћа, да један другога крепимо. И мада Црна Гора није у стању да издржава у Београду посланика, да бар Србија има у Црној Гори поуздана човека, те да се може узајамно обавештавати о томе, што се догађа у нашим братским земљама и о томе: како лице показује Аустро-Угарска, Русија и Турска на једном и на другом месту.

А сваки је нарочито употребио прилику да се сети, и да срдечно поздрави господина председника министарства у Београду, који је у важна времена представљао Србију у Црној Гори.

– Посланик Турске –

Од Риза-бега, Реуф-пашина сина, турског посланика, сазнао сам да је Турска била јако наклоњена устанку у Херцеговини пре говора ђенерала Скобељева.⁹⁰ После тога је вољна била да сматра цео овај покрет као праву за пренос агитације против Турске.

– Посланик Аустро-Угарске –

Аустро-угарски посланик, г[осподин]. Темел,⁹¹ с којим сам се познао још при маневрима у Бруку, потпуно је се сагласио са мном у томе, да Аустро-Угарској или ваља задовољити српски елеменат у Босни и Херцеговини и учинити могућним и природним искрено пријатељство и Србије и Црне Горе, или јој ваља непрестанце тражити новце и војнике, свађати се у парламентима и стрепити да се какав јевропски заплет не појави.

– Посланик Русије –

И са руским послаником г[осподином]. Јонином⁹² био сам познат лично има десетина година. По доста другим обавештавањима он ми је рекао да већ признаје потпуно разборитост и праведност наше ствари, али да је штета што је јавно мњење у Русији против нас и да би ваљало нешто снаге да се оно стане изводити на истински пут, јер с њима свако у Русији мора да рачуна.

90 Михаил Димитријевич Скобељев (1843–1882), руски генерал.

91 Густав фон Темел, барон, аустроугарски посланик у Црној Гори.

92 Александар Семјонович Јонин (1837–1900), руски посланик на Цетињу.

Једнога вечера у кнежевскоме двору ја сам помињао, како осим трговачких и консулских уговора, што нам је по пријатељима у Берлину остало било на милост и немилост Аустро-Угарској, ми данас и за пренос нашег оружја и за свезу жељезничку са Солуном имамо јединог помоћника у Аустро-Угарској. Господин посланик је приметио како то све не може бити тако искрено помагање, те да нас одваја од Русије. Ја сам на то узео слободу упитати га: А по чему се то види контраст између Русије и Аустро-Угарске? Зар наш двор у политици ради икако друкчије и шта друго него шта и руски двор? Или, зар ми малени да се овамо почнемо ребрити сваки час из „искрености”, а Русија и у дунавском питању и у другим иде заједно са Аустро-Угарском! Када чујете да је се руски Цар престао при састанку грлити са Аустро-Угарском и кад у здравицама престане Га називати Својим братом, онда молим Вас, да изволите јавити и нама, те да промислимо и ми о могућној промени у понашању. А овако право би било да захтеве почнете прво од себе, па онда од сиромаша.

За ову напомену, сви су ми касније благодарили, јер и Цетиње има доста повода да се брани од где којих пребацивања.

*
* *

– Ситуација –

У опште, на Црној Гори и данас се разазнаје тип старе властеле са свима врлинама и свима махнама. Већ сиромашно одело брда Црногорских и богато одело људи у Црној Гори, при првом погледу указује прстом на неприродну супротност у овој земљи. Супротност ову мора да изравњује жена Црногорка својим мучним радом. Она је у томе можда више јунак него ли њени господари са јатаганом у руци, који малакшу чим им се јунаштво не призна потпуно песмом, чином и орденима.

Славно освојење Бара и Никшића, излазак на сиње Море до Бојане, Подгоричка долина и Скадарска острва данас пуне задовољством сваког Црногорца, почињући од Његовог величанства, који је осим тога срећан отац у Својој породици.

Ово би у стању било још већма да потпомогне властеоску нарав наше браће у Црној Гори. Али је књига и песма већ стварила била још веће идеале, и на судбини сродника на границама својим Црна Гора примећује јасно, да се ти идеали нису остварили – при свима жртвама бораца и при свој наклоности Русије.

Шта више, изненађен сам био исповешћу највиших кругова: да не треба ни мало да зажалимо на издржљивост Шумадинаца, јер ни црногорски војник није се у почетку прошлога рата могао познати, се до Вучијег Дола док није Његово височанство скинуло забрану сечења и доношења главе те подстрекло наново личну утакмицу.

Ето ова сазнања границе својих моћи упућују данас Црну Гору на потпуно и свесно признање потребе сложнога рада, на још тешње свезе са Србијом и на мисао и даљега рада за развитак народа.

Биће можда чудновато кад речем: да је у Црној Гору сад признателним задовољењем примљено уверавање, да се из Србије не води никаква политика интриге противу Цетиња и да су прошла времена извесних архимандрита.⁹³ Јер, исељавање чувених Црногораца у Србију схватила је била скоро цела Црна Гора као систематично подривање од стране Србије. И сваки је незадовољник почео био претити Србијом као непријатељском силом.

А наравно, да је овога незадовољства морало се гомилати самим тим, што је незадовољно стање ојачавало утицај оних дневних, трговачких политичара, и што је и сам покушај јеврописања управе изазвало позамашнији порез а у исто време несвршена народна борба још задржала искључиво војничку организацију.

Ипак не могу пропустити да напоменем да при свем том што сваке недеље и празника црногорски батаљони марљиво излазе на војничко вежбање, данас се куд и камо више оре и ради у Црној Гори, а нови величанствени путеви стварају олакшицу мењању производа.

Црна Гора не заборавља ни своје школе а брине се и да се и грађански закони напишу према народу и према науци.

Ал' према особитости земљишта и људи изгледа да ће српство још подуго бити упућено да се развија у „складу“ у многостручном, а не апсолутном јединству.

Да бар тога склада доиста буде задатак је на првом месту краљевини Србији да припомогне плементошћу, разборитошћу и марљивошћу својом.

Нека ми на крају буде допуштено да искажем своје уверење, да ће политика, која није тесногруда, задобити исто толико моралну владу и одржати светао склад у српству, као и год историјска места, централни положај и релативна величина и снага краљевине Србије.

93 Констатација се односи на архимандрита Нићифора Дучића (1832–1900), који се након сукоба са књазом Николом, 1868. године преселио у Србију и ставио се у службу Београда.

РЕФЕРЕНЦЕ

Необјављени извори

1. Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)
Заоставштина Гргура Јакшића
2. Државни архив Србије (ДАС)
Лични фонд Милутина Гарашанина (МГ)
Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД-ПО)
3. Народне библиотеке Србије, Одељење посебних фондова (НБС-ПФ)
Заоставштина Гргура Јакшића

Објављени извори

1. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот III, 2. јануар 1877 – 21. децембар 1887*, приредио М. Јагодић, Београд, 2007.
2. *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку, 1804–1903*, приредио П. Поповић, Београд, 1987.
3. М. Пироћанац, *Белешке*, приредила С. Рајић, Београд, 2004.

Литература

1. М. Војводић, *Митрополит Михаило и Стојан Новаковић*, Историјски записи 1–2 (2000), 153–164.
2. В. Ј. Вучковић, *Пад Генералне уније и проглас краљевине (1882)*, Глас САН ССХVIII, Одељење друштвених наука 4 (1956), 45–93.
3. Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић: у изгнанству, 1844–1903. године*, Београд, 2003.
4. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига трећа*, Београд, 1934.
5. Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд, 2003.
6. Д. Леовац, *Кнез Михаило Обреновић. Младост, прва владавина, емиграција*, Београд, 2019.
7. М. Ђ. Милићевић, *Милан Кујунџић, министар на расположењу*, Годишњак СКА I (1887), 218–222.
8. В. Milosavljević, *Polemika Alimpija Vasiljevića i Milana Kujundžića Aberdara (1865–1873)*, Theoria 3 (2018), 143–167.
9. L. Perović, *Milan Kujundžić Aberdar – shvatanje slobode*, Liberalna misao u Srbiji, prilozi za istoriju liberalizma od kraja XVIII do sredine XIX veka, ur. J. Trkulja, D. Popović, Београд, 2001, 185–192.
10. Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899) – биографија српског државника*, Нови Сад, 2023.
11. Исти, *Милан Кујунџић Абердар – од „бучног барда“ Омладине до „младоконзервативца“*, Историјски часопис 70 (2021), 309–343.

12. Ј. Радосављевић, *Грчка штампа о проглашењу Србије за краљевину*, Краљево – град и људи, ур. А. Раствовић, В. Милојевић, Београд – Краљево, 2023, 219–226.
13. Н. Ражнатовић, *Књаз Никола и проглашење кнеза Милана Обреновића за краља Србије 1882. године*, Историјски записи 3 (1966), 515–521.
14. С. Рајић, *О новим аспектима прогласа Србије краљевином поводом стотридесетогодишњице (1882–2012)*, Српске студије 3 (2012), 371–391.
15. Ђ. Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен, 1980.
16. Б. Стојић, *Француска политика према Србији од Берлинског конгреса до проглашења краљевине (1878–1882)*, Краљево – град и људи, ур. А. Раствовић, В. Милојевић, Београд – Краљево, 2023, 183–210.
17. А. Стојковић, *Милан Кујунџић Абердар. Филозофска и друштвено-политичка схватања*, Нови Сад, 1977.
18. С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд, 1992.

THE MISSION OF MILAN KUJUNDŽIĆ IN GREECE AND MONTENEGRO IN 1882

Summary:

The paper presents the report that Milan Kujundžić Aberdar, as a special diplomatic representative of Serbia, submitted to the Minister of Foreign Affairs Milan Piroćanac from his mission in Athens and from Cetinje on the occasion of the declaration of Serbia a kingdom in 1882. This important document, although used in science, has not been published in its entirety. Kujundžić compiled an extensive report on how the elevation of Serbia to the rank of kingdom was accepted in Greece and Montenegro, and he conveyed his conversations with the rulers and prominent politicians there. The report also contains significant incidental impressions about the political situation and perception of Serbia in the two Balkan states mentioned. The original document is kept in the State Archives of Serbia in the personal fund of Milutin Garašanin.